

Hümmətova Aynur Eldar qızı¹⁰⁹
OMONİM FEİLLƏRİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan dilində, demək olar ki, nitq hissələrinin hamısı omonimlik yarada bilir. Ancaq bütün nitq hissələri eyni dərəcədə omonimlik yarada bilmir. Dilimizdə omonimlik yaradan nitq hissələri daha çox isim, feil və sifətdir. Feillərin həm özləri arasında, həm də digər nitq hissələri ilə bərgə omonimlik təşkil etməsini tədris prosesində həmişə nəzərə almalıyıq. Məsələn, *gər* sözü həm isim, həm sifət, həm də feil kimi omonimlik təşkil edir.

- 1) *Gər* – tut ağacının bir növü
- 2) *Gər* – yoğun
- 3) *Gər* – qabartmaq, açmaq

“Omonim anlayışını izah edərkən iki metodik prinsipə riayət etmək lazımdır:

- 1) Dildən kənar faktorlara (əşya və onların şəkillərinə) əsaslanmaq
- 2) Sözü yazılışı və tələffüzünə əsaslanmaq.

Birinci prinsipə əsasən omonim sözləri izah edərkən mümkün qədər həmin omonimlərin aid olduğu əşyaları və ya bu əşyaların şəkilləri nümayiş etdirilsə, şagirdlər omonimlərin mənasını tez başa düşər, onların ifadə etdiyi anlayışların birini digərindən daha asanlıqla fərqləndirə bilər” (1). Məsələn, uşaqlara *qaz* adlandırılan ev quşunun şeklini və məişətdə istifadə etdiyimiz *qazın* (maye qazın) şeklini, yeri belləmək üçün lazım olan *bel* adlanan əmək alətinin şeklini, insanın arxa kürək hissəsində *bel* adlanan nahiyənin şeklini göstərə bilərik. Bunların ancaq şeklini göstəririk və uşaqlardan həmin əşyaların adını söyləməsini tələb edirik. Bundan sonra uşaqdan həmin sözlərin yazılışının yazılmasını tələb edirik. Bu zaman uşaqlar qeyd edilən sözlərin eyni yazıldığına şahidi olacaq, eyni zamanda onları tələffüz edərkən heç bir fərq olmadığını biləcəklər. Hər iki prinsip dərslə müddətində həyata keçdikdən sonra şagirdlərlə bərabər omonimlərə tərif verə bilərik. Şagirdlərin mümkün cavabları bu şəkildə ola bilər:

- 1) eyni cür yazılır;
- 2) eyni cür tələffüz edilir;
- 3) ancaq mənalari fərqlidir.

Omonimlərin tədrisi ilə bağlı qarşıya müxtəlif çətinliklər çıxır və bu çətinlikləri şagirdlərə çatdırmaq lazımdır. Bu çətinliklərdən biri yazılışı müxtəlif deyilişi eyni olan sözlər olması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, dilimizdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların bəziləri eyni cür yazılır. Belə sözlər *paronim* adlanır. Məsələn, *sənəd-sənət*, *almaz-almaz* və s. Digər çətinlik isə bəzilərinin eyni cür yazılması, ancaq müxtəlif cür tələffüz olunmasıdır. Belə sözlərdə vurğu fərqi olur ki, bunlar da dilçilikdə *omograflar* adlanır. Tədris prosesində biz məhz ikinci prinsipə əsaslanmaqla, yəni sözü yazılışı və tələffüzü məsələlərini qabartmaqla bu iki problemin həllini izah edə bilərik. Paronimlər və omonimlər tədris olunarkən şagirdlərin diqqətinə aşağıdakı amilləri xüsusi çatdırmaq lazımdır. Qeyd edək ki, tədris prosesində müqayisə metodundan istifadə etmək çox səmərəlidir və buna görə də omografları omonimlərlə müqayisəli şəkildə tədris etmək lazımdır.

- 1) Omonimlər və omograflar hər ikisi eyni cür yazılır.

Məsələn, *səpin* (isim) – *səpin* (feil), *dondurma* (isim) – *dondurma* (feil), *dimdik* (isim) – *dimdik* (sifət) və s. Belə sözlərin yazılışı eyni olsa da tələffüzü tamamilə fərqlidir. Ona görə də belə sözləri *omograf* adlandıracağıq. *İnci* sözü isə həm isim, həm də feil kimi omonimdir. İsim kimi mirvari, sədəf mənasında, feil kimi isə küsmək, xətrinə dəymək mənasında işlənir.

2) Omonimlər və omograflar hər ikisi fərqli mənalari bildirir, yəni omonim və omograf olan sözlər mənə baxımından bir-birindən fərqlənir. Məsələn, *iç* omonim sözdür və *iç* ləpənin içi, *iç* içəri mənasında və *iç* suyu və yaxud hər hansı mayeni içmək.

3) Omonimlər və omograflar arasında fərq birincinin eyni cür yazılıb, eyni cür tələffüz olunması, ikincinin isə yalnız yazılış baxımından eynilik təşkil etməsidir. Məsələn, *gəlin*, *əsir* və s. kimi omografların yazılışı eynidir, ancaq deyilişi müxtəlifdir. İlk növbədə şagirdlərə izah etməliyik ki, omonimlər üçün eyni cür yazılıb, eyni cür tələffüz edilmək vacib şərtədir və omonimlərin əsas göstəricilərindən birincisidir. Paronimlərdə isə əksinə eyni cür tələffüz müşahidə edilsə də, müxtəlif formada yazılma mühüm şərtlərdən biridir. Deməli, paronimlik probleminin əsas göstəricisi və tədrisdə xüsusi diqqətə çatdırılacağı məqam belə sözlərin eyni tələffüzə, müxtəlif yazılışa malik olmasının irəli sürülməsidir. Buna görə də paronimlərə xas cəhətləri belə verə bilərik ki, şagirdlər onlara lazım olan informasiyanı dekodlaşdırma bilsinlər.

- 1) paronimlərin omonimlərdən fərqi müxtəlif cür yazılmasıdır.

- 2) paronimlərin omonimlərlə oxşar iki cəhəti vardır.

a) omonimlər və paronimlər eyni cür tələffüz olunur;

b) omonimlər və paronimlər müxtəlif mənə daşıyırlar, yəni sözlər eyni tələffüz olunsada, mənalari arasında ciddi fərqlər vardır. Məsələn, *məhsul* – *məsul*, *mətn* – *mətin*, *əmir* – *əmir*, *atlas* – *atlas*, *əsir* – *əsir*, *şahid* – *şahid*,

¹⁰⁹ BDU-nun magistranti

xeyr – xeyir, həyat – həyəət, ahəng – əhəng və s. bunlar paronimlərdir. Omonimlər isə əksinə, eyni cür yazılmalı və eyni cür tələffüz olmalıdır. Məsələn, *daş* sözü həm isim, həm də feil kimi omonimdir. *Daş* bərk cisim, *daş* isim kimi *daşmaq* yağıntı nəticəsində suyun daşması və ya sobada yeməyin daşması. Omonimlərin omoqraflardan və paronimlərdən əsas fərqi belə sözlərin söz yaradıcılığında iştirak etməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *gül* feilindən *gülüş* ismi, *gül* ismindən *güldan*, *gülüstan*, *gülçü* düzəltmə sözləri yaranırsa, deməli, *gül* ismi omonimdir. Şagirdlər söz yaradıcılığı bəhsini yaxşı mənimsədikləri halda söz kökündən yeni mənalı sözlər yarada biləcəklər. Omonimlər bəhsinin tədrisi zamanı şagirdlər eyni zamanda söz yaradıcılığı, sözün tərkibinə görə təhlili bölməsini də təkrarlamış olurlar. Omonimlərin tədrisi zamanı yaranan problemlərdən biri də şagirdlərin bəzi sözlərin mənasını başa düşməməsidir. Belə olduqda şagirdlər həmin sözün omonim olub-olmadığını təyin etməkdə çətinlik çəkir. Bu zaman dərs prosesində uşaqlar onların mənasını omonimlər lüğətindən tapa bilirlər. Belə olan halda onlarda lüğətdən istifadə vərdişləri formalaşmış olur. Məsələn, *əqrəb* sözünün həm saatın dəmir mili olduğunu, həm də zəhərli həşərat olduğunu, *bal* həm imtahanda tapılan nəticə, həm də yeməli şirin maddə. Bu tipli omonimləri uşaqlar asanlıqla tapa bilirlər. Ancaq elə omonimlər də vardır ki, onların izahı şagirdlər üçün aydın olmayacaq. Bu zaman biz dərs prosesində omonimlər lüğətindən istifadə edə bilərik. Omonimlər lüğətindən istifadə etsək şagirdlərdə aşağıdakı vərdişləri formalaşdırma bilərik:

- 1) dərs uşaqlar üçün maraqlı keçəcək;
- 2) şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşəcək.

Omonimlər bəzi cəhətlərinə görə, yəni yazılışının və deyilişinin eyni olmalarına görə çoxmənalı sözlərə bənzəyir. Bunu şagirdlərə əyani şəkildə göstərmək üçün sözü lövhədə yazırıq. Məsələn, “*qol*” sözünü lövhədə yazırıq və şagirdlərə sərbəst şəkildə onun mənalarını tapmağı tapşırıq. Şagirdlər sözün üzərində işlədikdən sonra lövhədə “*qol*” sözünü yuxarıda qeyd edirik və solda “*qol*” sözünün omonimlik səciyyəsi daşıyan mənalara qeyd edilir. “*Qol*” sözünün omonim xüsusiyyəti kəsb edən mənalara *qol* – insanın qolu, *qol* – qapıya vurulan qol omonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

Qol sözünün çoxmənalılıq kəsb edən mənalara – insanın qolu, ağacın qolu, köynəyin qolu və s. Bu izahlara əsaslanaraq şagirdlər çoxmənalı sözlərdə mənalara bir-biri ilə bağlı olduğunu, əsas mənadan tam uzaqlaşmadığını, omonimlərin isə tamamilə fərqli, uzaq mənalara daşdığını müəyyən edirlər. Çoxmənalı sözləri izah edərkən onların eyni nitq hissəsinə aid olduğunu xüsusi diqqətə çatdırmalıyıq. Şagirdlərə izah etməliyik ki, sözün ilkin, əsas mənası hansı nitq hissəsidirsə, ondan törəyən mənalara da həmin nitq hissəsi olmalıdır. Məsələn, *göz* – sözü isimdir, yəni ilkin mənası insanın bədən orqanlarından birinin adıdır. *Göz* – şkafın gözü, bulağın gözü mənalarda da işləyir və isimdir. Hər ikisi eyni mənanı ifadə edir. *Göz* sözünün omonimlik xüsusiyyəti yoxdur. Dilimizdə feillər daha çox çoxmənalılıq ifadə edir. Məsələn, *almaq* feili – bir şeyi almaq, tərbiyə almaq, məsləhət almaq, könlünü almaq və s.

Daha sonra şagirdlərə test nümunələrinə diqqət yetirək və şagirdlərə test verək. Şagirdlər testin cavabını tapdıqdan sonra, bununla kifayətlənməməli, doğru cavabı seçənlərə məhz nə üçün həmin cavabı sübut etmələrini tələb etməliyik. Doğru cavabı seçən şagirdlərə fikirlərini sübut etdikdən sonra, səhv cavabı seçən şagirdlərə nə üçün bu cavabı seçdiklərini soruşmalıyıq. Daha sonra onlara həmin cavabın nə səbəbdən səhv olduğunu izah etməliyik. Bundan sonra növbəti sual kimi test nümunələrindən omonimləri seçməklə bağlı suallar paylayırıq. Tədris prosesində şagirdlər testin cavabını seçərkən onlardan nə üçün bu cavabı seçdiklərini əsaslandırmaqlarını tələb etməliyik. Bununla bərabər onlar seçdikləri omonimləri cümlədə işlətməyi də bacarmalıdırlar ki, onların fərqli mənalarının dərk olunub-olunmamasını dəqiqləşdirə bilək. Fikrimizcə, omonimlik məsələsi səslərin dəyişməsi, bir-biri ilə əvəz olunması və ya müəyyən bir səs düşümü hadisəsinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Belə söz qrupları tarixin müəyyən dövrlərinə təsadüf edir və insan təfəkkürünün inkişafının nəticəsi olaraq dəyişə, yenilənə və ya dildən çıxa bilər. Məsələn, *al* feili müasir Azərbaycan dilində ancaq iki mənada omonimlik ifadə edir. Birinci mənada *al* feil kimi nəyisə əldə etmək, ikinci mənada isə *al* sifət kimi qırmızı mənasını bildirir.

Omonimlik hadisəsi ilə bağlı olan fikirlərdən biri də bu dil hadisəsinin bəzi tədqiqatçılar tərəfindən təsadüfi hal hesab olunmasıdır.

“Belə bir fikir də, mövcuddur ki, omonim hesab edilən söz formaları təsadüfən yaranmış dil hadisəsidir. Lakin bəzi dilçi alimlər əksinə mövqə sərgiləyərək, qeyd etmişlər ki, omonimlər dilin həm daxili və həmçinin də, xarici amilləri hesabına yaranıb inkişaf etmişdi. Onlar qeyd edirlər ki, omonimlərin əksəriyyəti, inkişaf dövründə baş verən fonetik dəyişikliklərə görə üst-üstə düşüb təkmilləşmişdirlər. Ümumiyyətlə həm, sinonim qrupları, həmçinin də antonim cütlükləri müəyyən məqsəddən dolayı lüğətlərin sistemlərinə müvafiq yaradılır. Halbuki, omonimlərin yaradılması təsadüf nəticəsidir. Buna görə də, onların yaradılmasının özəyində əlahiddə bir məqsəd yoxdur” (2, s. 3). Digər maraqlı fərziyyə isə, sinonimlər və çoxmənalı sözlər, ünsiyyət vasitəsi olan dildə təbii bir hadisə hesab olunur. Dilin tədrisi və öyrənilməsi bu dil hadisəsi olmadan mümkün deyildir. Ona görə də bir çox dilçilər təbii hesab etdikləri sinonimləri, çoxmənalı sözləri öyrənməyin daha vacib olduğunu düşünür, omonimləri isə ünsiyyət prosesi üçün böyük maneə hesab edir, informasiyanın ötürülməsində ünsiyyət prosesinin kəsilməsində omonimləri böyük maneə hesab edirlər. Hətta tədris prosesində omonimlərin araşdırılmasına ehtiyac duymurlar. Ünsiyyət prosesində, omonimlər nitqdə qarışıqlıq və anlaşılmazlığa gətirib çıxaran bir maneə hesab olunsa da,

digər qrup tədqiqatçılar tədris prosesində omonimlərin araşdırılmasını və şagirdlərə öyrədilməsini mühüm amil hesab edir ki, şagirdlər dilin incəliklərinə daha yaxşı bələd olsunlar.

Ümumiyyətlə, omonimlik fenomeninə dair bir çox fərqli baxışlar səslənmişdir. Bu baxışları ümumiləşdirərək bu şəkildə verə bilərik:

1) bəzi dilçi alimlərin fikrinə görə, dildə omonimlik məfhumun olması, yəni omonim sözlərinin mövcudluğu, həmin dilin zəngin olmamasına, eləcə də, zəifliyinə dəlalət edir.

2) bəzi dilçilər isə bu fikrin tam əksinə çıxaraq, dilin zənginliyinin göstəricisi kimi omonimlik məfhumunu sübut kimi qeyd etmişlər.

“Omonimlik hadisəsi heç də təsadüfi hadisə yox, dilin təbiəti ilə əlaqədar bir hadisədir və burada ümumi qanunauyğunluq vardır. Çünki dildə yaranan hər bir söz xalqın tarixi ilə əlaqədardır və sözlərin yaranmasının səbəbləri vardır” (3, s. 17).

Omonimlərin zənginliyi onlardan bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə etmək imkanı verir. Ona görə də, tədris prosesində omonimlərin tədrisi zamanı bədii ədəbiyyatdan nümunələrin verilməsi şagirdlərdən də keçdikləri şeirlərdən nümunələrin tapılmasının tələbi prosesi daha perspektivli edəcəkdir.

“Omonimlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Sənətkarlar omonimlərin vasitəsilə dilə gözəl ahəngdarlıq, musiqililik, rəngarənglik gətirir, sözləri müxtəlif çalarda işlətməklə maraqlı leksik ifadələr yaradırlar. Bədii nitqdə omonim və ona oxşar omonimlik vasitələrdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Onların vasitəsilə gözəl qafiyələr qurulur, bədii nitq üçün xarakterik olan cinaslar yaradılır” (4, s. 57-58).

Deməli, omonim feillərin tədrisi zamanı ilk növbədə bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçilməlidir.

Qanlı yaşım gündən-günə bollandı,
Axdı-axdı sinəm üstə gölləndi,
Yenə qəm səməndin *mind*i yollandı,
Heç bilmədim bərələnməmiş könlümü.
Gözüm yaşı gündən-günə fərq etsə,
Eyb etməyin məni qanə qərq etsə,
Rövşən etməz yüz *min* günəş bərq etsə,
Bu möhnətdə qaralanmış könlümü (5, s. 20).

M.Vidadidən gətirilmiş bu nümunədən *min* sözü omonim kimi işlənmişdir. Üçüncü misarda *minmək* feil kimi, yeddinci nümunədə isə *min* say kimi işlənmişdir.

Omonim feillər dildə üstünlük təşkil edir, nitqin canlı və obrazlı olmasına imkan yaradır. Omonim feillərin tədrisi zamanı belə feilləri iki qrupa bölərək izah edilməlidir.

1) Həm feil, həm də digər nitq hissəsi olan omonimlər. Məsələn, *dan* sözü həm isim kimi *şafəq* mənasında, həm də feil kimi *danmaq*, *boynuna almamaq* mənasında işlənir.

2) Çalmaq (musiqi alətini hərəkətə gətirmək), çalmaq (biçmək), çalmaq (sancmaq, dişləmək), çatmaq (yetişmək, yaxınlaşmaq), çatmaq (qalamaq) və s. kimi omonim feillər dilimizdə çoxluq təşkil edir.

Dildə omonim feillərin çoxluğu həmin dilin zənginliyini göstərən amillərdən biridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova T. [http://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebivvyat_tedrisi/2018/02/11\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/azdili_edebivvyat_tedrisi/2018/02/11(meqale).pdf)
2. Nəbiyeva, T. İngilis Dilində Qrammatik Omonimlərin Funksional Semantik Xüsusiyyətləri. Magistr dissertasiyası, Bakı: ADU, 75 s
3. Aslanova, M. Aşıq Ələsgərin şeirlərində işlənən omonim və çoxmənalı sözlər. Bakı: Humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal, 2019,

Açar sözlər: omonimlər, omonim feillər, omonimlərin tədrisi

Ключевые слова: омонимы, омонимические глаголы, учение омонимов

Keywords: homonyms, homonymous verbs, teaching homonyms

Xülasə

Omonimlərin tədris zamanı ilk növbədə onların həm eyni cür yazılması, həm də tələffüz edilməsi amilləri ön plana çəkməlidir. Omonimlərin tədrisi zamanı belə sözlərin həm də müxtəlif mənə ifadə etməsi diqqətdə saxlanılmalıdır. Buna səbəb, omonimləri paronimlər, omoqraflar, omoformlardan fərqli cəhəti onların nəinki eyni cür yazılması, tələffüz edilməsi eyni zamanda müxtəlif mənə ifadə etməsi etməsidir.

Summary

When teaching homonyms, first of all, the factors of their spelling and pronunciation should be brought to the fore. When teaching homonyms, it should be noted that such words also have different meanings. This is because homonyms differ from paronyms, homographs, and homofoms in that they are not only written and pronounced the same way, but also have different meanings.

Резюме

При обучении омонимам, прежде всего, на первый план должны выдвигаться факторы их орфографии и произношения. При обучении омонимам следует отметить, что такие слова также имеют разные значения. Это происходит потому, что омонимы отличаются от паронимов, омографов и омофонов тем, что они не только пишутся и произносятся одинаково, но и имеют разные значения